

ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume 5 Issue 2, A Tribute to Prof. Dr. Halil INALCIK p. 57-77, March, 2013

**Anglo-Persian Oil Company'den British Petroleum'a (BP):
İngiltere'nin İran'daki Petrol Macerası**
*From Anglo-Persian Oil Company to British Petroleum (BP): Britain's Oil
Adventure in Iran*

Yrd. Doç. Dr. Gökhan Bolat
Erciyes Üniversitesi-Kayseri

Öz: Bu çalışmada İngiliz-İran Petrol Şirketi'nin İran'daki petrol arama faaliyetleri, bu faaliyetlerin İran ve bölge siyasetindeki yansımaları ele alınmıştır. Petrol, 19. yüzyılın ikinci yarısından günümüze kadar dünya siyasetini belirleyen en önemli unsurlardan biri olmuştur. 1840'da ilk petrol rafinerisinin İskoçya'da kurulmasından sonra bunun birçok alanda kullanılabileceğini fark eden batılı devletler teknolojik yeterliklerini sağladıktan sonra dünyanın çeşitli yerlerindeki petrol kaynaklarına yönelmişlerdir. Bu nedenle dünya petrolerinin kolay ulaşılabilir rezervlerinin yüzde 80'inin bulunduğu Ortadoğu kısa sürede büyük güçlerin mücadele alanı haline gelmiştir. Bu mücadelede ilk harekete geçen devletlerden biri de İngiltere olmuştur. 1901 yılında İngiliz milyoner William Knox D'Arcy 60 yıllığına İran topraklarında petrol arama imtiyazı almıştır. İki taraf arasında yapılan antlaşma gereği çıkarılacak petrolün yüzde 16'lık hissesi İran Devleti'ne yüzde 84'lük kısmı ise şirkete ait olacaktı. Bu antlaşma ile yaklaşık 70 yıl sürecek olan İngiltere'nin İran petroleri üzerindeki hâkimiyeti de başladı. Yapılan çalışmalar neticesinde 1908'de Mescid-i Süleyman şehrinde ilk petrol bulunmuştur. Hemen akabinde Anglo-Persian Oil Company (İngiliz-İran Petrol Şirketi) kuruldu. 1914'te şirketin yüzde 52'lik hissesi bizzat İngiliz hükümeti tarafından satın alındı. 1955'te şirketin adı The British Petroleum Company olarak değiştirildi. Şirketin İran'daki faaliyetleri 1979 Devrimi'ne kadar devam etmiştir.

Anahtar Kelimeler: İngiliz-İran Petrol Şirketi, İngiltere, İran, Orta Doğu

Abstract: This article examines the oil exploration activities of Anglo-Persian Oil Company in Iran and the reflections of this enterprise on regional politics. From the second half of the 19th century to the present, oil politics has dominated world politics. After the establishment of the first oil refinery in Scotland in 1840, the Western powers realized that oil could be used in many areas; therefore they turned their attention to oil resources in various parts of the world. For this reason, the Middle East, which owned around 80 per cent of the world's readily-accessible reserves, became a battleground of the great powers. Britain was the leading country in this struggle. In 1901, William Knox D'Arcy, an English millionaire, got a concession for oil exploration in Iran for 60 years. According to the agreement the Iranian government was to receive only 16 per cent of the oil company's annual profits while the D'Arcy Group collected the remaining 84 per cent. Iran's share reached to 20 per cent in 1933. The treaty between Iran and D'Arcy launched Britain's grip on Iran's oil which lasted approximately 70 years. The first oil reserve in Iran was found in Masjid-i-Suleiman in 1908. Subsequently, Anglo-Persian Oil Company was established. In 1955 the name was changed to The British Petroleum Company.

Key Words: Anglo-Persian Oil Company, Britain, Iran, Middle East

Giriş

Sanayi İnkılâbını Avrupa'nın diğer ülkelerinden daha önce gerçekleştiren İngiltere sanayileşmenin gerektirdiği hammadde ve pazar ihtiyacını karşılamak amacıyla Uzakdoğu'ya yönelmiş ve 18. yüzyılda kendisi için oldukça kârlı gördüğü Hindistan pazarını ele geçirmiştir. Bu tarihten itibaren Hindistan'ın güvenliğini sağlamayı temel politikalarından biri haline getirmiş ve bu amaçla Hindistan'a giden yollar üzerinde bir güvenlik koridoru kurmaya karar vermiştir. İran hiç kuşkusuz bu yollar üzerindeki en stratejik noktalardan biri olarak 19. yüzyıldan itibaren İngiltere'nin yoğun olarak ilgilendiği bir ülke haline gelmiştir. İran'da bulunan Kaçar Hanedanı'nın zayıflığından da istifade eden İngiltere yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde İran'ın Basra Körfezi kıyılarını kontrol eden güç haline gelmiştir.

Bölgedeki yer altı kaynaklarıyla ilgili yapılan araştırmalar İran coğrafyasının petrol açısından oldukça zengin kaynaklara sahip olduğunu ortaya çıkarmış bu durum İngiltere'nin buraya olan ilgisini daha da artırmıştır. Yaklaşık yarım asır süren çalışmalar neticesinde İngiliz müteşebbis ve uzmanlar Ortadoğu'daki ilk petrolü İran topraklarında bulmuşlardır. Bu gelişme İngiltere'nin 20. yüzyıldaki siyasetini belirleyen en önemli unsurlardan biri olmuştur.

1. İngiltere'nin İran'daki Petrol Macerası ve 1901 D'arcy İmtiyazları

İngiltere'nin İran'daki petrol macerası 1855 yılına kadar uzanmaktadır. Bu dönemde *Loftus* adındaki bir İngiliz İran'da ilk kez petrol araştırması yapmıştır¹. Daha sonra Reuters Haber Ajansı'nın da kurucusu olan *Baron Julius de Reuter* 1872'de İran'da o döneme kadar görülmemiş büyüklükte bir dizi imtiyazlar kazanmıştır. Bu imtiyazlar arasında İran'ın her yerinde petrol dâhil her türlü maden arama yetkisi de bulunmaktaydı. Bulunacak olan madenlerden elde edilecek gelirlerin yüzde 16'sı İran Devleti'ne ait olacaktı. Ancak bu büyüklükteki bir imtiyaz hem Rusya ve hem de din adamları başta olmak üzere halkın tepkisini çekmiş ve sonunda bu imtiyazlar iptal edilmiştir². 1884'te ise *Hotz* adında İran'da ticaretle uğraşan bir İngiliz şirketi Basra Körfezi kıyısında bulunan *Buşehr* yakınlarında petrol arama ve çıkarma imtiyazı aldı. Ancak şirketin yaptığı çalışmalardan daha önceki aramalarda olduğu gibi herhangi bir sonuç çıkmadı. 1872'de elde ettiği imtiyazları iptal edilen Reuter bu karara rağmen İran'daki faaliyetlerine ve daha önce kazandığı imtiyazların iadesi için mücadeleye devam etti. Bu mücadele sonunda 1889'da önceki imtiyazlarına ek olarak *Imperial Bank of Persia*'yı (Bank-ı Şehinşahi) kurma hakkını elde etti³. Verilen bu yeni imtiyazda da petrol dâhil her türlü madeni arama-çıkarma yetkisi bulunuyordu. Bu amaçla 1890'da Bank-ı Şehinşahi'ye bağlı *The Persian Mining Corporation* (Şirket-i Maden-i İran) kuruldu. Ancak yapılan çalışmalardan yine bir sonuç elde edilemedi⁴.

¹ Mecid Tefreşi, "Sabıka-i Neft Der İran", *İttılaat-ı Siyasî-İktisadî*, Şomara-i Evvel, (Mehr 1365): 38.

² Mostafa Elm, *Oil, Power and Principle: Iran's Oil Nationalization and Its Aftermath*, (Syracuse Newyork: Syracuse University Press, 1994): 1.

³ Sir Percy Sykes, *A History of Persia*, Vol. II, Third Edition, (London 1930), 372.

⁴ "Kronoloji-yi Yeksed ve Hicde Sal Neft-i İran", *Berresiha-i Tarihi*, Şomara 44/45 "Zemayem" (Ferverdîn ve Ordubeheşt 1352): 357-359.

Elde edilen bütün imtiyazlara rağmen İran'da petrol bir türlü bulunamadı. 28 Mayıs 1901'de bu kez *William Knox D'Arcy*⁵ adında başka bir İngiliz milyoner İran'da petrol arama ve çıkarma imtiyazını elde etti⁶. İmtiyaz ile ilgili antlaşma D'Arcy'yi temsilen kuzeni ve mali danışmanı Alfred Marriot ile İran tarafından Muzaffereddin Şah, Atabeg Mirza Nasrallah Han Müşirüddeve, Nizamuddin Gaffari Mühendis'ül-Memalik arasında imzalanmıştır⁷. Antlaşma şu maddeleri içermektedir:

- İran'ın kuzeyinde yer alan 5 eyalet⁸ hariç olmak üzere İran topraklarındaki petrolerin kullanım hakkı 60 yıldır.
- Şirketin ilk tesisi sırasında İran hükümetine 20.000 sterlin nakit ve 20.000 sterlinlik hisse ve yıllık şirket kârının yüzde 16'sına eşdeğer ödeme yapılacaktır.
- İmtiyazlar bittiğinde şirkete ait bütün materyal, bina ve makineler İran hükümetinin mülkiyetine geçecektir⁹.

Antlaşmada yer alan şirket kârının sadece yüzde 16'sının İran'a verilmesi ileride yaşanacak anlaşmazlıkların temelini oluşturmuştur. Bu nedenle bu imtiyaz bazı İranlı araştırmacılar tarafından "onur kırıcı, utanç verici bir antlaşma" olarak tanımlanmıştır¹⁰. Üstelik antlaşmada İran hükümetine verilecek olan hisse ve kâr oranları belirtilmesine rağmen bunların nasıl hesaplanacağına dair bir açıklama mevcut değildi. Bu muğlaklık İngilizlere zaten oldukça adaletsiz bir kâr oranına sahip olan İran hükümetine yapacağı ödemeleri azaltma imkânı vermiştir¹¹.

⁵ İrlandalı bir aileye mensup olan D'Arcy 1849'da İngiltere'de doğdu. Westminster School'da okudu. Eğitiminin hemen akabinde ailesi Avustralya'ya göç etti ve Queensland/Rockhamton'a yerleştiler. Babası gibi hukukçu olan D'Arcy babasının yanında işe başladı. 1882'de metruk bir altın madeni satın alan kardeşleri Frederick, Edwin ve Thomas Morgan'a yardım etmek ve madenin işlevsel hale getirmek için onlara katıldı. 4 yıl sonra D'Arcy başkanlığında 1 milyon sterlin sermayeli The Mount Morgan Gold Mining Company'yi kurdular. Uzun süren teknik zorluklardan sonra beklenmedik bir anda zengin altın rezervleri buldular. Bu tarihten sonra D'Arcy artık zengin bir işadamı haline geldi. Rockhamton'ın ideallerini gerçekleştirmek için doğru bir yer olmadığını düşünüp, şirketin Londra başkanı sıfatıyla İngiltere'ye döndü. Burada kendine ait bir emlak şirketi kurdu ve bir çok yatırım yaptı. D'Arcy zeki ve kurnaz biriydi ancak aynı zamanda bir profesyoneldi. Bir işe başlamadan önce mutlaka o konunun uzmanlarına danıştı. Geleceği öngören ve danışmanlarının tavsiyelerine uyan biriydi. (R.W. Ferrier, *The History of the British Petroleum Company: Volume 1, The Developing Years 1901-1932*, Cambridge: Cambridge University Press, 1982, 30-31.). Nitekim İran'da petrol arama fikri, petrol uzmanı Dr. Boverton Redwood'un İran petroleri üzerinde araştırma yapmak için görevlendirdiği H.T. Burls'un özellikle Kirmanşah ve Huzistan'da petrol olduğuna dair raporu sayesinde ortaya çıkmıştır. Elm, age, 6.

⁶ Ali Ferehmand, "Na Gofteha-yı İmtiyaz-ı D'Arcy", *Fasılname-i Tarih-i Revabit-ı Harici*, Şomara 29:161; Abbas Giyumi Ebrguyi, "San'at-ı Neft-i Der Devre-i İmtiyaz", *Rahbord*, Şomara 34 (Zemistan 1383): 274.

⁷ "Kronoloji-yi Yeksed ve Hicde Sal Neft-i İran", 361-362.

⁸ Bu vilayetler, Azerbaycan, Gilan, Esterabad, Kuzey Horasan ve Mazenderan. Antlaşmada özellikle bu beş eyaletin hariç tutulmasının nedeni bu bölgelerin Rus nüfuzu altında olmasıydı; "Kronoloji-yi Yeksed ve Hicde Sal Neft-i İran", 361-362.

⁹ Public Record Office (PRO), Cabinet Office (CAB), 129/47, 1.

¹⁰ Ali Ferehmand, "Na Gofteha-yı İmtiyaz-ı D'Arcy", *Fasılname-i Tarih-i Revabit-ı Harici*, Şomara 29, 162.

¹¹ Mohammad-Reza Djalili, Thierry Kellner, *İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2011), 50.

1.1. İran'da Petrolün bulunması

D'Arcy'nin şirketi imtiyazları aldıktan sonra sondaj çalışmalarını yürütmesi için daha önce *Dutch East Indies*'te çalışmış tecrübeli mühendis *George Bernard Reynolds*'u yıllık 1500 sterlin maaşla işe alıp İran'a gönderdi¹². Sondaj çalışmaları için gerekli malzeme iki ay içinde araçlarla İngiltere'den getirildi. Daha önce Bakü'deki Rus petrol alanlarında çalışmış Polonyalı işçiler yapılacak çalışmalar için İran'a getirildi. Gerekli hazırlıklar yapıldıktan sonra 1902'de Osmanlı sınırına yakın *Kasr-ı Şirin*'de ilk sondaj vurularak petrol arama çalışmalarına başlandı. Yapılan antlaşma gereği 1903'te 600 bin sterlin sermayeli *The First Exploitation Company*'i (FEC) kurdu¹³. D'Arcy 1901-1904 arasında petrol arama çalışmaları için gerekli aletlerin temini, petrol arama uzmanlarının ülkeye getirilmesi ve bunlara ödenen maaşlar dâhil yaklaşık 300 bin sterlin harcadı. Ancak tüm uğraşlara rağmen petrol bulunamadı. Bu nedenle bir ara arama faaliyetlerine son vermeyi dahi düşündü¹⁴.

Herhangi bir sonuç getirmeyen aramalar neticesinde ekonomik açıdan zor duruma düşen D'Arcy finansal destek sağlamak bir İngiliz şirketi olan *Burma Oil Company*'e başvurdu. Yapılan görüşmeler neticesinde 3 Şubat 1905'te iki tarafın eşit ortaklığında *The Concession Syndicate Ltd* (Şirket-i Sendika-i İmtiyaz) kuruldu. Şirketin kuruluş şartları şöyleydi:¹⁵

• *The Concession Syndicate, Ltd, D'Arcy'nin yaptığı masraflardan dolayı kendisine 25 bin sterlin ödeyecektir.*

• *Şirket İran'ın güney bölgesinde yapılacak çalışmalar için 3 yıllığına 50 bin sterlin ödeyecektir. Bunun dışında eğer zaruri bir durum olursa ayrıca 20 bin sterlin daha ödemeyi taahhüt eder.*

• *D'Arcy'nin elde ettiği imtiyaz hakkı yine kendisinde kalacaktır.*

• *Eğer yeterli miktar ve kalitede petrol bulunamazsa D'Arcy şirkete 25 bin sterlini geri ödeyecektir*

• *Petrol bulunduğu takdirde 2 milyon sterlin sermayeli bir şirket kurulacak ve bu şirket petrol çıkarma imtiyaz hakkı ile Syndicate ve D'Arcy'nin tüm hisselerine sahip olacaktır.*

• *Petrol bulunduktan sonra kurulacak şirkete kaynak sağlamak için 800.000-1.000.000 sterlin değerinde tahvil satılacaktır. Elde edilen gelirler; şirket masraflarını karşılama, D'Arcy'e 200 bin sterlin ödeme, Syndicate'nin yaptığı ve yapılacak olan yeni sondajların masraflarını karşılamak için kullanılacaktır.*

Yapılan antlaşma D'Arcy için zorlayıcı koşullar içerse de aldığı destekle rahatlamış ve çalışmalarına devam etmiştir. Kasr-ı Şirin'de yapılan çalışmalarda herhangi bir sonuç elde edilemeyince bu kez yaklaşık 20 yıl önce yapılan araştırmalarda zengin petrol yataklarının varlığı tespit edilen Bahtiyarî kırsalındaki *Meydan-ı Neftun* denilen

¹² Ferrier, age, 50.

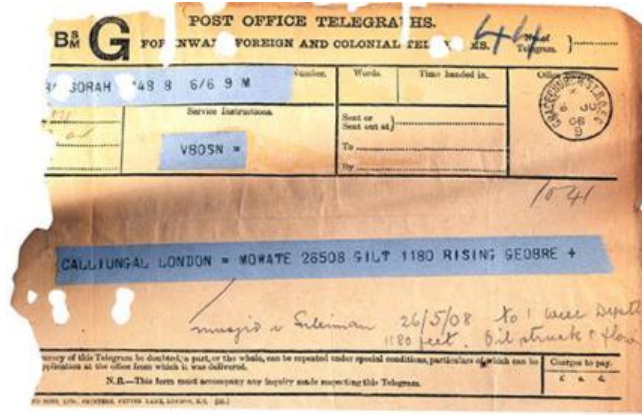
¹³ Elm, age, 9.

¹⁴ Akiyo Kazama, *Sefername-i Kazama* Tahran: Encümen-i Asar ve Mefaher-i Ferhengi, (1945): 118.

¹⁵ Ferrier, age, 70.

yerde sondaj çalışmaları başladı¹⁶. Bu arada arazinin zorluğu, yerli aşiretlerin saldırıları ve bölge hakkındaki bilgi eksikliği yapılan çalışmaları zorlaştırıyordu¹⁷. Özellikle aşiretlerin saldırıları çalışmaları oldukça olumsuz etkiliyordu. Buna karşı bir önlem olarak bölgenin en güçlü aşiretlerinden *Bahtiyariler* ile 1905’de bir antlaşma imzalandı. Sondaj makinelerini ve çalışanların güvenliğini sağlamaları karşılığında aşiret liderlerine yıllık 500 sterlin ve boru hatlarının tamamlanması için de ayrıca 1000 sterlin verilmesi kararlaştırıldı¹⁸. Ancak Bahtiyariler bununla yetinmemiş ve şirketten sürekli para istemeye devam etmişlerdir. 1911 yılına gelindiğinde özellikle İran’ın petrol alanlarının olduğu güney bölgesinde en önemli güç haline gelmişlerdir. Aynı yıl aşiretten İlhanî ve Hacı İlhanî ailelerinin önde gelen altı reisi ile kârın yüzde 3’ünün verilmesi karşılığında şirketin faaliyetlerinin güvenli bir şekilde yapılması ve şirket mallarının korunmasını içeren bir antlaşma yapılmıştır¹⁹. Ülkenin içinde bulunduğu sıkıntılı durumdan da istifade eden aşiret Rıza Şah tarafından merkezi otoritenin tekrar sağlanmasına kadar petrol gelirlerinden pay almaya devam etmişlerdir²⁰.

Meydan-ı Neftun’da uzun süren arama çalışmaları nihayet netice verdi ve ekonomik değer taşıyan oldukça kaliteli ve zengin petrol kaynağı 26 Mayıs 1908’de *Mescid-i Süleyman*’daki Zağros Dağlarında 359 metre derinlikte bulundu²¹. Böylece D’Arcy’nin yaptığı yatırım amacına ulaşmış oldu.

Belge 1: İran’da petrolün bulunduğu dair D’Arcy’e gönderilen ilk telgraf²²

¹⁶ Sykes, *age*, 535.

¹⁷ Floyd Eugene Sageser, *The Anglo-Iranian Oil Crisis*, (Kansas State College Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Kansas: 1952), 11.

¹⁸ Gene R. Garthwaite, “The Bakhtiyari Khans, the Government of Iran, and the British, 1846-1915”, *International Journal of Middle East Studies*, 3:1 (Jan., 1972): 33-34.

¹⁹ Ervand Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1982), 107

²⁰ Nikki R. Keddie, “Oil, Economic Policy and Social Conflict in Iran”, *Race and Class* XXI:1 (1979):16, İngiltere ve Bahtiyarilerin petrol ilişkisi hakkında ayrıca bkz: Gaffar Porbahtiyar, “Bahtiyariha Neft ve Devlet-i İngiliz”, *Mutalaat-ı Tarihî*, Şomara 22, (Payyız 1387): 83-97.

²¹ PRO, CAB 129/47, 1., Jane Perry Clark Carey, “Iran and Control of Its Oil Resources”, *Political Science Quarterly* 89:1 (Mar.,1974): 149.

²² <http://www.bp.com/sectiongenericarticle.do?categoryId=9014440&contentId=7027520> BP Resmi Web Sitesi (Erişim Tarihi: 27.02.1023)

2. Anglo-Persian Oil Company'nin²³ Kuruluşu ve Faaliyetleri

D'Arcy'nin İran'da petrolü bulmasının akabinde ortaya çıkan gelişmelerle ilgili çeşitli spekülasyonlar yapılmıştır. Frank Hanighen ve Antou Zischka tarafından yazılan "The Secret War-The War for Oil" adlı çalışmada anlatıldığında göre, İran'da petrolün bulunduğu haberi İngiliz hükümetini heyecanlandırmış ve D'Arcy'nin sahip olduğu imtiyazlara sahip olmanın yollarını aramıştır. Bunun için ajanları aracılığıyla onu tehdit etmekten bile çekinmemiştir. İddiaya göre olaylar şu şekilde gelişmiştir; İran'da petrolün bulunmasından sonra Avusturalya'ya gitmeye karar veren D'Arcy'nin gemisi Mısır'ın İskenderiye limanına uğramış ve burada başlarında *Sidney Reilly* adındaki bir ajanın bulunduğu İngiliz istihbarat birimi D'Arcy'e önce fiziksel bir saldırı düzenlemiş ve daha sonra ondan imtiyaz antlaşmasının orijinal belgesini 6 milyon sterlin karşılığında kendilerine vermesini istemiştir. Bunun sonucunda D'Arcy imtiyazlara ait tüm haklarını Burma Oil Company'ye devretmiştir²⁴. Buna benzer iddialar Ali Ferehmend tarafından yazılan "Na Gofteha-yı İmtiyaz-ı D'Arcy" adlı makalede de ortaya konulmuştur²⁵. Ancak bunları destekleyen somut belgelerin olmayışı anlatılanların sadece bir iddia olarak kalmasına neden olmuştur.

Öte yandan 1905 yılında D'Arcy ve Burma Oil Company arasında yapılan antlaşmada petrol bulunduğu takdirde yeni bir şirketin kurulacağı kararı alınmıştı. Bu karara istinaden İran petrolerinin işletilmesi amacıyla Burma Oil Company'ye bağlı olarak 14 Nisan 1909'da 2 milyon sterlin sermayeli Anglo-Persian Oil Company'yi kuruldu²⁶. Kurulan bu yeni şirkete *Lord Strathcona* başkan olarak atandı. Bu tarihten sonra İran'daki petrol faaliyetleri hızlandı. Çıkarılan petrolün taşınması için Karun Nehri-Ahvaz güzergâhından Abadan Adası'na kadar petrol boru hattı döşeme çalışmaları başlandı ve bu çalışmalar 1911'de tamamlandı. 1912'de Mescid-i Süleyman'dan ilk petrol akışı başladı. Abadan'a getirilen ham petrolün işlenmesi için burada 400 bin ton kapasiteli büyük bir rafineri kuruldu²⁷.

1911'de Deniz Kuvvetleri komutanı olan Winston Churchill İngiliz Donanmasının ihtiyaç duyduğu yakıtın tedarik edilmesi için İran'daki petrol yataklarının taşıdığı önemin farkındaydı. Bu nedenle İran'daki kaynaklar üzerinde hükümetin daha güçlü bir şekilde kontrolü ele alması gerektiğine inanmaktaydı²⁸. Diğer yandan İngiliz Deniz Kuvvetleri 1912'de donanmadaki gemileri modernize etmeye başladı. Artık daha büyük ve etkili gemiler kullanılmaya başlandı. Bu gemilerde yakıt olarak kömür yerine daha hızlı hareket imkânı sağlayan fuel oil kullanılmasına karara verildi²⁹. Bu nedenle ciddi miktarda akaryakıt ihtiyacı ortaya çıktı. Bu ihtiyaç şirketin bundan sonraki durumunun değişmesine

²³ Şirketin Farsça adı *Şirket-i Neft-i İran ve İnglis* (İngiliz-İran Petrol Şirketi)'di.

²⁴ Sageser, age, 11-12.

²⁵ Ferehmend, agm, 174.

²⁶ Sageser, age, 13.

²⁷ Sykes, age 535; Sageser, age, 14.

²⁸ Winston Churchill, *World Crises*, (Charles Scribner's Sons, USA 1923), 136-137.

²⁹ G. Gareth Jones, "The British Government and the Oil Companies 1912-1924: The Search for an Oil Policy", *The Historical Journal* 20:3 (Sep., 1977): 651

neden olacaktır. Churchill'in de etkisiyle 1914 yılında İngiltere Maliye Bakanlığı ve şirket arasında İngiliz donanmasına miktarı artacak şekilde ve uygun fiyata akaryakıt (fuel oil) tedarikinin sağlanması ve ödemenin hükümet tarafından yapılması hususunda görüşmeler başladı. Ancak yapılan görüşmelerin seyri birden bire değişti ve görüşmeler neticesinde İngiliz Hükümeti şirkete toplam 2 milyon sterlin sermaye ve şirket yönetiminde temsil hakkı için de 200 bin sterlin olmak üzere toplam 2.200.000 sterlin ödeyerek ortak oldu. 2 milyon sermaye ile kurulan şirketin İngiliz hükümeti ile yaptığı ortaklıktan sonra mal varlığının %55.86'sı karar alma yetkisinin %52.55'lik çoğunluğu İngiliz hükümetinin eline geçti. Antlaşma ile ayrıca hükümet temsilcilerine belirli konular dışında veto hakkı tanındı. Böylece Anglo-Persian Oil Company resmen İngiliz hükümetinin kontrolü altına girdi³⁰. Şirket aynı yıl İngiltere ve Almanya arasında imzalanan bir antlaşma ile 1912'de Osmanlı Devleti idaresi altındaki Musul ve Bağdat civarında petrol aramak amacıyla kurulan *Turkish Petroleum Company*'nin yaklaşık yüzdelik 50 hissesini satın aldı³¹.

İran petroleri üzerinde İngiliz Hükümeti ve Anglo-Persian Oil Company arasında bir antlaşma yapılmasına ve böylece İran petrollerinin artık İngiliz hükümetine ait bir şirket tarafından işletilecek olmasına rağmen İran hükümetine hiçbir ödeme yapılmamıştır. Bunun karşılığında İngiltere'den bazı makinalar ve gıda yardımı gönderilmiştir³². İran hükümetinin bu duruma ses çıkarmayıp razı olması ise oldukça ilginçtir.

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na Almanya'nın yanında dâhil olmasıyla birlikte İngiliz Hükümeti hem şirket üzerindeki gücünün artması hem de İran petrol alanlarının korunması konusunda harekete geçti. Savaş sırasında şirketteki sermayesine 3 milyon sterlin daha ekleyerek toplam sermayesini 5 milyon sterline çıkarttı. Bunun nedeni savaş şartları içinde petrol alanlarının Royal-Dutch Group'un eline geçmesi ve İngiliz donanmasının Alman donanması karşısında zayıf düşme endişesiydi. Bu nedenle savaşın zorlu şartları içinde en azından bir İngiliz şirketinin hükümetin destekleriyle ayakta kalması ve faaliyetlerini devam ettirmesini istemiştir³³.

Anglo-Persian Oil Company Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında hem İngiliz hükümetinin ihtiyacı olan petrolün karşılanması hem de başka ülkelere yaptığı ihracatlar sayesinde kısa sürede büyük bir şirkete dönüşmüş ve İngiltere açısından oldukça kârlı bir hale gelmişti. İngiliz hükümeti şirket gelirlerinden 1918/1919, 1919/1920 ve 1920/1921 yılları arasında ilk yıl % 10 son iki yıl ise % 20 kâr payı almıştır. Bu oranların parasal karşılığı ise 950 bin sterline tekabül etmekteydi³⁴. Hükümetin şirkete yaptığı yatırım miktarını göz önüne alırsak bu miktar oldukça iyiydi. Her yıl biraz daha büyüyen şirketin 31 Mart 1923 tarihi itibarıyla mal varlığı ve gelir gider durumu şu şekildeydi³⁵:

³⁰ PRO, CAB 129/47, 1; CAB, 24/164, 259-268.

³¹ Turkish Petroleum Company Osmanlı vatandaşı olan Ermeni işadamı *Calouste Sarkis Gulbenkian*'in tavsiyesiyle Alman kökenli İngiliz vatandaşı olan *Sir Ernest Cassel* tarafından 80 bin sterlin sermaye ile 1912 yılında Londra'da kurulmuştur. 1914'te şirketin % 5 hissesi Gulbenkian ait olmak üzere geri kalanı Anglo-Persian Oil Company ve Royal Dutch Shell Group'e devredilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin yenilmesi üzerine şirketin adı Irak Petroleum Company olarak değiştirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Edward Mead Earle, "The Turkish Petroleum Company--A Study in Oleaginous Diplomacy", *Political Science Quarterly*, 39:2 (Jun., 1924): 265-279.

³² Kazama, *age*, 118.

³³ PRO, CAB 24/164, 259.

³⁴ PRO, CAB, 24/33, 266-267.

³⁵ PRO, CAB 24/164, 260.

- Ödenmiş Sermaye: £19,300,000
- Borç: £4,625,000
- Bilançoda gösterilen toplam mal varlığı: Yaklaşık £40,000,000
- 1922-1923 dönemindeki toplam üretimi: 2,959,028 ton
- Sahip olduğu gemi sayısı: 240
- Gemilerin toplam taşıma kapasitesi: 1/2 milyon ton.

Bu özellikleriyle şirket Amerikalı Standart Oil ve Hollanda-İngiliz ortaklığındaki Royal-Dutch Shell şirketlerinin ardından dünyanın üçüncü büyük petrol şirketi haline geldi. Royal-Dutch Shell bir Hollanda-İngiliz ticari ortaklığıydı fakat şirketteki hisselerin %60'ı Royal Dutch %40'ı ise Shell'e aitti. Bu durum ise İngiltere'yi rahatsız ediyordu. Petrol şirketleri arasındaki rekabetten dolayı fiyatların düşmesiyle zor duruma düşen İngiliz hükümeti uluslararası piyasalarda İngiltere'nin gücünü artırmak amacıyla kendisine ait Burma Oil Company, Anglo-Persian Oil Company ile Royal-Dutch Shell şirketlerini tek bir çatı altında birleştirme kararı aldı. Buna göre üç şirket ayrı şekilde varlıklarını devam ettirecekti ancak tümü bir merkeze bağlı olacak ve bu merkezin kontrolü yüzde 51 İngiltere yüzde 49 Royal-Dutch grubuna ait olacaktı. Ancak ortaya çıkan çıkar hesapları nedeniyle bu girişim başarısız kaldı³⁶.

2.1. 1933 İran-İngiliz Petrol Anlaşmazlığı ve İmtiyazların Yenilenmesi

1901'de D'Arcy ile yapılan antlaşmadaki İran hükümetinin "yıllık kârın net %16'sını alması" hükmünün yorumu zaman içinde iki ülke arasındaki en önemli anlaşmazlık konusu haline geldi. Sorunun ilk belirtileri Birinci Dünya Savaşı sırasında ortaya çıkmış İran hükümeti bu oranın yeniden düzenlenmesini talep etmiştir. Ancak İngilizlerin politik manevraları sayesinde bu talep gerçekleşmemiştir³⁷. 1920'de konu tekrar gündeme gelmiş, iki taraf kâr oranlarının yeniden hesaplanması konusunda prensipte anlaşmalarına rağmen somut bir değişiklik olmamıştır. 1928'de Mescid-i Süleyman dışında Ahvaz'a yakın bir yerde bulunan *Heftgel*'de yıllık 1 milyon tondan fazla üretim kapasitesine sahip yeni bir kuyu açılmasına rağmen şirket İran hükümetinin taleplerini göz ardı etmeye devam etmiştir³⁸.

İngiltere ve İran arasındaki en ciddi sorun Temmuz 1932'de şirketin o yıl için hükümetin hissesine denk gelen miktarın 307.000 sterlin olduğunu açıklamasıyla ortaya çıkmıştır. Oysa bu miktar 1929'da 1.437.000, 1930'da ise 1.288.312 sterlin idi. Aradaki yaklaşık 1 milyon sterlinlik fark İran hükümetini kızdırdı. İran basınında petrol gelirlerindeki adaletsizlik ele alınmaya ve iki ülkenin aldığı miktarlar mukayese edilmeye başlandı. Şirketin İran hazinesini kasten zayıflatığı, İran'a verilmesi gereken payın bilerek azaltıldığı, İran'daki petrol kaynaklarının yeterince kullanılmadığı ve imtiyazın İran'ın çıkarlarına aykırı olduğu şeklinde hükümet tarafından da şikâyetler başladı. İngiliz hükümetine göre bu sorunun sebebi İran'a ödenen miktarın doğrudan şirketin satış

³⁶ PRO, CAB 24/164, 260.

³⁷ Haushang Sabahi, *British Policy in Persia 1818-1925*, (London: Frank Cass, 1990), 15.

³⁸ Peter J. Beck, "The Anglo-Persian Oil Dispute 1932-33", *Journal of Contemporary History* 9: 4 (Oct., 1974): 125.

rakamlarına bağlı olmasından kaynaklanmaktaydı. İngilizlere gör 1929 yılında dünyada başlayan ekonomik bunalım şirketi de etkilemiş, gelirlerde bir azalma meydana gelmiş ve bu nedenle İran hükümetine ödenen miktar azalmıştır. Ancak bu gerekçe İran'ı tatmin etmedi ve kamuoyunda ortaya rahatsızlıklardan dolayı Kasım 1932'de şirketin İran'daki yöneticisine gönderilen bir nota ile imtiyazların iptal edildiği bildirildi³⁹.

İran'ın aldığı bu karar karşısında İngiltere'nin Tahran Büyükelçisi kararın kabul edilemez ve antlaşmanın şartlarına aykırı olduğunu belirtip kararın derhal geri çekilmesini İran hükümetine bildirdi. Ancak İran hükümeti aldığı kararda ısrar edince konu Lahey'deki *Uluslararası Adalet Divanı*'na götürüldü⁴⁰. İngiltere'nin bu hamlesi İran için yüklü bir tazminata sebep olabilirdi. Bu nedenle İran, kendi isteklerinin karşılanacağı yeni bir antlaşmaya yapmaya hazır olduğunu deklare etti. Bu açıklamadan önce İran'ın kararına karşı İngiltere parlamentosunda da konu ile ilgili görüşmeler yapılmıştı. Bu görüşmelerde İran ile ilişkilerin bozulmasının İngiltere'ye ciddi zarar vereceği, gerek İran'daki petrol alanlarının gerekse Basra Körfezi'nin İngiltere'nin çıkarları açısından önemli olduğu görüşleri ön plana çıkmıştı. Bunun üzerine iki taraf arasında meselenin çözümü için görüşmeler başladı⁴¹.

İki taraf arasındaki görüşmelerde önce İran kendi taslağını sundu ancak İngiltere tarafından bu taslak kabul edilmedi. Daha sonra şirket kendilerinin hazırladığı taslağı taraflara sundu. Ancak bu taslak da iki ülke bakanları tarafından ortaklaşa reddedildi. Bunun üzerine İngiltere temsilcisi görüşmelerden çekildi ve ayrılmadan önce Rıza Şah'a bir veda ziyareti gerçekleştirdi. Bu görüşmede Rıza Şah, İran'ın önerisini çöpe atarak şirketin sunduğu taslağın kendileri tarafından kabul edileceğini bildirdi. Bunun üzerine antlaşmanın son hali üzerindeki çalışmalar kısa sürede sona erdirildi. 28 Mayıs 1933'te imzalanan antlaşmanın şartları şu şekildeydi:⁴²

• *İran'da satılan veya İran'dan ihraç edilen petrolün her tonu için İran hükümetine verilecek fiyat sabit olacak. Bu fiyat ise ton başına 4 İngiliz Şilini olacak. Bu oran İngiliz parasının altın fiyatları karşısındaki değerine göre dengelenecektir.*

• *Yıllık 671.280 sterlin ve üzerindeki hisse sahiplerine (İran hükümeti kastediliyor) % 20 oranında kâr payı dağıtılacaktır.*

1901 antlaşmasında olduğu gibi yeni yapılan antlaşmanın da süresi 60 yıl olarak belirlendi. Böylece şirket İran'daki faaliyetlerine 1993 yılına kadar devam edebilecekti⁴³. Antlaşma ile ayrıca şirketin petrol arama alanı 100 bin km² ye düşürülmüştür. Bunun nedeni İran'ın başka şirketlere de bölgede petrol aramaları için yeni imtiyazlar vermek istemesidir. İran'da Rıza Şah'ın başlattığı millileşme faaliyetleri çerçevesinde şirketin adı 1935'te *Anglo-Iranian Oil Company* olarak değiştirildi⁴⁴. Tüm olumsuz yanlarına rağmen antlaşmanın yenilenmesi İran'ın petrol satışlarından elde ettiği gelirin artmasını sağlamıştır⁴⁵;

³⁹ PRO, CAB, 129/47, 2.

⁴⁰ Agb, 2.

⁴¹ Beck, agm, 126-127.

⁴² PRO, CAB, 129/47, 2-3.

⁴³ Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, 144.

⁴⁴ Djalili ve Kellner, age, 50.

⁴⁵ Beck, agm, 142,151.

Yıllar	Petrol Üretimi (Ton)	İran Devleti'ne ödenen para (İngiliz Sterlini)
1933	7, 086,706	2,189,853
1936	8, 198,199	3,545,313
1938	10,195,371	4,270,814

Tablo 1: 1933–1938 arası İran'ın petrol gelirlerinden elde ettiği gelir miktarları

Ayrıca bu dönemde şirkette çalışan İranlı işçi sayısında önceki yıllara göre ciddi bir artış olmuş ve bu miktar 1939'a gelindiğinde 30 bin kişiye ulaşmıştır. 1919–1927 arasında şirkette çalışan İranlı işçi sayıları ile karşılaştırıldığında bu artışın yaklaşık iki kat olduğu görülmektedir⁴⁶;

Yıllar	Abadan Rafinerisinde	Sondaj Kuyularında	Ahvaz ve Boru Hatlarında	Toplam
1919	806	3173		3979
1920	1080	2788	4579	8447
1921	1608	4536	2865	9009
1922	4941	7632	2226	14799
1923	7336	8290	2472	18098
1924	6521	8617	1692	16830
1925	6862	6348	1647	14857
1926	7946	6033	1375	15354
1927	10171	5103	1522	16796

Tablo 2: 1919–1927 tarihleri arasında şirkette çalışan İranlı işçilerin sayısı

⁴⁶ Ferrier, age, 659.

Şirkete bünyesinde İranlı işçilerin yanı sıra İngiltere, Hindistan ve Avrupa'nın çeşitli ülkelerinden de işçiler bulunmaktaydı. Özellikle Hindistan'dan düşük ücretle getirilenlerin oranı toplamda İranlı işçilerin sayısına yakındı⁴⁷. Bu dönemde dünya genelinde etkisi günden güne hissedilmeye başlayan Komünizm, Sosyalizm gibi işçi haklarını ön plana çıkaran fikir akımlarına rağmen İran petrol alanlarında çalışan işçiler için sendikalaşma ve grev gibi eylemler yasaktı. Aksi halde şirket lokavt yani toplu halde işten çıkarma hakkına sahipti⁴⁸. Maaşlar asgari ücretin de altında ödeniyordu üstelik II. Dünya Savaşı sırasında petrol üretiminin artırılması için işçiler haftalık ortalama 60 saat çalıştırılmıştı. Özetle Kapitalizm, günümüzde de olduğu gibi, ekonomik alandaki en kolay yol olarak tercih ediliyordu. Bu kötü koşulların yanı sıra iyi gelişmeler de olmaktaydı. Örneğin İran'da petrol alanlarında çalıştırılmak üzere kalifiye eleman yetiştirilmesi için *Abadan Teknik Okulu*, burada okuyan öğrenciler ve çalışanların barınması yurtlar ve çalışanların ücretsiz faydalanabileceği sağlık merkezleri de açılmıştır⁴⁹.

Rıza Şah döneminde İngiltere ve İran arasında yapılan antlaşmalara rağmen, Şah-İngiltere ilişkileri pek iyi değildi. Bunun nedenlerinden biri Rıza Şah'ın aşırı milliyetçi politikaları, ülkede merkezi otoriteyi sağlayarak tek adam haline gelmesi ve İngiltere'nin İran petrolü üzerindeki hâkimiyetinden rahatsız olmasıydı. Rıza Şah, ülkesinin geri kalmasının en önemli sebeplerinden birinin İngiltere'nin ülkedeki faaliyetleri olduğunu düşünüyordu. 1932'de ortaya çıkan anlaşmazlığın en önemli nedenlerinden biri buydu. Rıza Şah'ın bu tavrı karşısında İngiltere'nin Tahran büyükelçisi ona "Tüm günahlarının nedenini bize bağlıyorsun" demiştir⁵⁰. Bütün bunlara ilaveten II. Dünya Savaşı sırasında Almanlara yakınlık göstermesi ilişkileri iyice bozmuştu. Ağustos 1941'de İngiltere ve Rusya, iki ülke arasında yeni bir koridor açmak, ülkedeki Alman ajanlarını etkisiz hale getirip Hindistan'ın yolunu güvence altına almak ve petrol alanlarının güvenliğini sağlamak amacıyla İran'ı işgal ettiler⁵¹. Bu işgal onlara çıkarlarına aykırı gördükleri şahtan kurtulma fırsatı verdi. Nitekim Rıza Şah'ın özellikle son dönemlerde başlayan baskıcı yönetimi halkta da memnuniyetsizlik yaratmıştı. Halkın şaha karşı bu memnuniyetsizliğinden faydalanan İngilizler onun aleyhine ülkede propaganda yapmaya başladı. İngiltere'nin amacı sadece şahtan kurtulmak değil 1925 yılında resmen sona eren Kaçar Hanedanlığını yeniden tesis etmektir. Bununla ilgili olarak, 11 Eylül 1941'de İngiltere Dışişleri Bakanlığı'ndan Tahran Büyükelçiliği'ne gönderilen ve ilk kez bu çalışmada ortaya konulan "acil" ve "çok gizli" ibareli telgrafta şu bilgiler yer almaktadır:

Kaçar Hanedanı'nın lideri Prens Hasan Kaçar ve oğlu ile Londra'da özel olarak görüştim. Ben de samimi bir etki bıraktı. Oğlu da gayet iyi ancak Avrupalılaştı ve Farsça bilmiyor. Prens Hasan, Kaçar Hanedanı'nın tahta çıkarılması yönünde bir çalışma olması durumunda oğluyla birlikte İran'a gidebileceğini söyledi. Ayrıca Başbakan Farukî'nin de daha önce kendisinin hocası olduğunu dolayısıyla böyle bir harekete sempati ile bakacağını belirtti. Bu konuyu

⁴⁷ Ebrguyi, agm, 279.

⁴⁸ L.P. Elwell-Sutton, *Modern Iran*, (London George Routledge & Sons, Ltd., 1941), 108

⁴⁹ PRO, CAB, 129/13, 2; CAB, 129/18, 1-2.

⁵⁰ Ervan Abrahamian, *A History of Modern Iran*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 96.

⁵¹ Edwin M. Wright, "Iran As A Gateway to Russia", *Foreign Affairs* 20: 2, (Jan.1942): 367.

*İranlı dostların ve Ruslarla şuan müzakere etmeni istemem sadece böyle bir şeyin uygun olup olmayacağı hususundaki düşünceni bilmek isterim*⁵².

Kendisine karşı bir operasyon başladığını anlayan Rıza Şah, 16 Eylül 1941'de oğlu adına tahttan feragat ederek ülkeden ayrıldı⁵³. Böylece İngiltere'nin çıkarları gereği tahta çıkardığı Rıza Şah, yine onların çıkarları gereği tahttan indirilmiştir. Bu durum ülkede yaklaşık 10 yıl sürecek siyasi kavgaların başlamasına yol açmıştır.

3. Muhammed Musaddık ve İran Petrollerinin Millileştirilmesi

Rıza Şah'ın devrilmesinden sonra İran'da yeni bir dönem başladı. Tahtın yeni sahibi olan Muhammed Rıza Şah (1941–1979) babası dönemindeki baskıcı idareyi biraz yumuşatarak basın üzerindeki sansürü kaldırdı ve siyasal partilerin kurulmasını serbest bıraktı. Bu durum İran'da Komünistler, Milliyetçiler ve Din Adamları başta olmak üzere çeşitli ideolojik grupların güçlenmesini sağladı. Şah ülke idaresini daha çok Meclis ve hükümetin inisiyatifine bıraktı. İngiltere, Sovyet Rusya ve Amerika'nın İran'daki askerlerini çekmesinden sonra yapılan 1947 seçimlerinde Meclisi oluşturan üyelerin çoğunluğu yabancılara verilen imtiyazlara karşıydı. Bunun ilk göstergesi Başbakan Ahmet Kavam ile Sovyet Rusya arasında imzalanan petrol imtiyazlarının meclisin çoğunluğu tarafından reddedilmesiyle ortaya çıkmıştı. Bunun üzerine Kavam istifa etmiştir. Bu arada uluslararası piyasalarda sterlinin değer kaybetmesi İran'ın petrolden aldığı payın azalmasına neden oldu. Bu durum İran'da ülkenin İngilizler tarafından sömürüldüğü düşüncesinin yaygınlaşmasına neden oldu⁵⁴.

1948'de Başbakan İbrahim Hâkimi, İngiliz büyükelçisine 1933 imtiyazlarına yönelik çok fazla eleştiri olduğunu Irak ve Venezüella ile imzalanan petrol antlaşmalarıyla karşılaştırıldığında İran'a düşen payın çok az bulunduğunu bildirdi. Hâkimi, aslında hükümetin herhangi bir değişiklik talep etmediğini ama baskılara da direnemeyeceğini belirtti. Bunun üzerine şirket İran ile hisse miktarlarının yeniden ele alınması için görüşmelere başlanmasını kabul etti. İki taraf arasında Haziran 1949'da "Ek" bir antlaşma imzalandı. Ancak imzalanan bu antlaşma kamuoyunu yatıştırmaktan başka bir işe yaramadı. Çünkü yeni antlaşma 1933 Antlaşması'nın neredeyse aynısıydı. Sadece ton başına ödenen 4 şilinelik miktar 6 şiline çıkarılmıştı⁵⁵. Nitekim bu antlaşma Meclis tarafından kabul görmedi.

Eylül 1949'da yapılan Meclis seçimlerinde *Milliyetçi Cephe* (Cephe-i Milli) daha da güçlendi. Bu arada Ocak 1950'de Amerika ve Suudi Arabistan tarafından imzalanan ve yüzde 50-50 eşit kâr payı esasına dayanan antlaşmanın haberi İran'a ulaştığında İngiltere aleyhine büyük bir etki yarattı. Anglo-Iranian Oil Company yetkilileri alelacele eşit hisse anlayışına dayalı bir antlaşma için görüşmelere hazır olduklarını Başbakan General Razmara'ya bildirdiler. Bunun üzerinde iki taraf arasında başlayan görüşmelerden herhangi

⁵² PRO, Foreign Office (FO) 954/19, *From Foreign Office to Tehran*, No. 682, 9.40 pm, 11th September 1941.

⁵³ Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, 164-165.

⁵⁴ Djalili ve Kellner, age, 80-87.

⁵⁵ PRO, CAB, 129/47, 3. 1946 itibarıyla İran'da üretilen toplam petrol miktarı yaklaşık 20 milyon tondu; Ebrguyi, agm, 279.

bir netice çıkmadı. Sonunda Meclis Petrol Komisyonu 25 Kasım 1950'de görüşmelerden çekildiğini ilan etti. Aynı günlerde Razmara'nın Ekonomi Bakanı Meclis'te yaptığı bir konuşmada görüşmelerden çekilmenin büyük bir hata olduğunu belirten ifadeler kullanınca ülkede hükümete karşı tepkiler gecikmedi⁵⁶. Üniversite öğrencileri birçok yerde hükümet ve imtiyazlar aleyhine karşı gösteriler yapmaya başladılar. Bu tepkilerden de istifade eden Milliyetçi Cephe lideri *Dr. Muhammed Musaddık*⁵⁷ İran petrolünün millileştirilmesi için 19 Şubat 1951 tarihinde başkanı olduğu Meclis Petrol Komisyonu'na Hayrizade, Allahyar Salih, Doktor Şaygan ve Hüseyin Meki gibi milletvekillerinin de imzaladığı bir önerge verdi⁵⁸. Bu arada ülkenin önde gelen din adamlarından ve *Fedayan-ı İslâm*'ın lideri Ayetullah Kaşanî de Musaddık'ın başlattığı millileştirme hareketine destek verdiğini açıkladı ve açıkça hükümete cephe aldı⁵⁹.

Bu atmosfer içinde Meclis Petrol Komisyonu önerge üzerinde görüşmelere başladı. Bu arada Başbakan Razmara 7 Mart'ta Fedayan-ı İslâm üyelerinin düzenlediği bir suikast sonucu öldürüldü. Bu olay milliyetçi cephenin elini daha da güçlendirdi ve 20 Mart 1951'de İran petrolünü millileştiren karar Meclis'te ivedilikle kabul edildi. Meclisin bu kararı 2 Mayıs'ta Şah tarafından da onaylandı⁶⁰. Uzun bir mücadele sonunda istediğini gerçekleştiren ve bundan dolayı siyaseten oldukça güçlenen Musaddık 28 Nisan 1951'de Şah'ın önerisi ve Meclisin kararıyla Başbakan olarak atandı⁶¹.

Millileştirme kararının Şah tarafından onaylanmasından kısa bir süre sonra kararın uygulanması için ilk adımlar atıldı. Öncelikli olarak şirketin yeni yönetimi oluşturuldu. 15 Mayıs 1951'de oluşturulan yönetim Maliye Bakan'ın başkanlığında 5 senatör ve 5 milletvekilinden oluşmaktaydı. Seçilen milletvekillerinin tamamı da Milliyetçi Cephe'ye mensuptu. Akabinde şirketin adı "İran Milli Petrol Şirketi"⁶² olarak değiştirildi. Anglo-Iranian Oil Company adı artık "eski" şirket olarak anılmaya başlandı. Bu arada İngilizler sorunu çözmek için Amerika'nın desteğini sağlamaya çalıştılar. Bunun için bir heyet Amerika'ya gönderildi. Ancak beklemedikleri bir eleştiri aldılar. Onlara göre İngilizlerin bu

⁵⁶ Chris Paine ve Erica Schoenberger, "Iranian Nationalism and the Great Powers: 1872-1954", *MERIP Reports*, No. 37 (May, 1975): 22.

⁵⁷ 19. Yüzyıl İran tarihinin en önemli isimlerinden olan Muhammed Musaddık (1882-1967) 16 Haziran 1882'de zengin bir ailenin çocuğu olarak Tahran'da dünyaya geldi. 1914'te Neuchâtel Üniversitesi'nde Hukuk Doktorasını tamamladı. 1905-1911 arasında İran Meşrutiyet hareketlerine aktif bir şekilde katıldı. Daha sonra Tahran'da hukuk profesörü olarak çalışmaya başladı. Musaddık sırasıyla Ekonomi Bakan Yardımcısı (1917), Fars Eyaleti Valisi (1920), Ekonomi Bakanı (1921), Azerbaycan Eyaleti Valisi (1922), Dışişleri Bakanı (1923), Milletvekili (1924-28) görevlerinde bulundu. 1928-1940 yılları arasında siyasetten men edildi ve tutuklanıp cezaevine gönderildi. Siyaset yasağı kalktıktan sonra tekrar milletvekili seçildi. 1949 İngiliz-İran petrol antlaşmasına karşı oluşan milliyetçi cephenin lideri olarak ön plana çıktı; Homa Katouzian, "Mosaddeq's Government in Iranian History", Edited by Mark J. Gasiorowski, *Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup Iran* (Syracuse, Newyork: Syracuse University Press, 2004), 4.

⁵⁸ Alan W. Ford, *The Anglo-Iranian Oil Dispute of 1951-1952: A Study of the Role of Law in the Relations of States*, (Berkeley CA: University of California Press, 1954), 51; Tefreşi, agm, 40.

⁵⁹ Wolfgang Kurt Kressin, *Prime Minister Mossadegh And Ayatullah Kashani From Unity to Enmity: As Viewed From The American Embassy in Tehran, June 1950 - August 1953*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi The University of Texas At Austin, May 1991), 32-33.

⁶⁰ PRO, CAB, 129/47, 5.

⁶¹ Katouzian, agm, s. 4.

⁶² Şirketin uluslararası adı *National Iranian Oil Company* veya kısaca NIOC'tir.

paylaşım anlayışı adil değildi. İngilizlere kendilerinin yaptığı gibi yüzde 50-50 eşit paylaşım anlayışını benimsemelerini önerdiler⁶³.

3.1. Operasyon Ajax ve Musaddık'ın Görevden Uzaklaştırılması

İran petrollerinin millileştirilmesi kaçınılmaz olarak Musaddık ve İngiliz hükümetini karşı karşıya getirdi. İngiltere, İran petroleri üzerindeki kontrolünü kaybetmek istemiyordu. Çünkü İran'ın zengin petrol alanları İngiltere ekonomisine büyük katkı sağlıyordu. Bu nedenle sadece hükümet kanadında değil Avam Kamarası'nda da konu acilen ele alındı. 21 Haziran 1951'de Avam Kamarası'nda konuyla ilgili yapılan bir oturumda söz alan milletvekili *Mr. Eden* İran'ın petrol üretim kapasitesinin o yıl itibarıyla 35 milyon ton olduğu ve bunun 25 milyonu Abadan'daki rafineride üretildiğini belirtmiş, bu oranın artırılabilceğini çünkü İran petrol alanlarının bu kapasiteye sahip olduğunu belirtmiştir⁶⁴. Gerçekten de öyleydi çünkü o dönemde dünyanın en büyük petrol rafinerisi Abadan'da bulunmaktaydı. Ayrıca İran'ın petrol rezervi dünyada üçüncü sıradaydı ve Anglo-Iranian Oil Company dünyanın en büyük ikinci ham petrol ihracatçısı konumundaydı. Şirket İngiliz donanmasının akaryakıt ihtiyacının yüzde 85'ini karşılamasının yanı sıra hazineye vergi olarak yıllık ortalama 24 milyon sterlinlik ciddi bir katkı sağlıyordu. Bu dönemde şirketin uluslararası piyasalardaki değeri ise 94 milyon sterlindi⁶⁵.

Bu kadar getirisi olan bir şirketin ve İran'da ki petrol alanlarının kontrolünü kaybetmek istemeyen İngiltere, Musaddık'a karşı üç aşamalı bir yol izlemeye karar verdi. İlk olarak konuyu Uluslararası Adalet Divanı'na götürdü. Aynı zamanda konuyla ilgili hazırladığı yeni bir öneriyi görüşmek üzere Tahran'a bir ekip gönderdi. Bu öneride millileştirme kararını tanıdıklarını ancak bunun yüzde 50-50 eşit hisse ve Anglo-Iranian Oil Company çatısı altında olması gerektiği ifade ediliyordu. Fakat bu öneri Musaddık tarafından reddedildi. Bunun üzerine ikinci yol olarak İran'ı ekonomik açıdan zor durumda bırakmak amacıyla uluslararası ambargo çağrısı yaptı. AIOC Avrupalı şirketlere İran petrolünü almamalarını, alanlara karşı yasal mücadele başlatacağını ilan etti. Ayrıca 22 bin İranlı çalışını işten çıkardı. İngiltere'den İran her türlü ihracat durduruldu. İngiliz Donanmasına ait gemiler Basra Körfezi'ne gönderildi. Ambargolara karşı İran'ın aldığı karardan vazgeçmemesi üzerine üçüncü yol olarak geriye Musaddık'ın görevden uzaklaştırılması kalıyordu⁶⁶.

Bu arada 9 Haziran 1952'de Lahey'deki Uluslararası Adalet Divanı'nda İngiltere ve İran arasındaki petrol davası başladı. Musaddık'ın da katıldığı mahkemede İran'ı Henry Rolin adında Belçikalı bir avukat savunuyordu. Mahkeme 22 Haziran'da ilginç bir şekilde davanın iki ülke arasında değil İran ile özel bir şirket arasında olduğunu belirterek görevsizlik kararı verdi⁶⁷. Bu karar İran'ın zaferi anlamına gelmekteydi. Bu karar sonrası

⁶³ PRO, CAB, 129/47, 5.

⁶⁴ House of Common (HC) Deb 21 June 1951, Handsard, Vol 489, cc. 746-833, s.749

⁶⁵ Abrahamian, A History of Modern Iran, 118.

⁶⁶ Mark J. Gasiorowski "The 1953 Coup D'etat in Iran", *International Journal of Middle East Studies* 19:3 (Aug., 1987): 262-263.

⁶⁷ Kamrouz Pirouz, "A Brief Look At Iran And The British Oil Nationalization Dispute And Its Aftermath", *Persian Heritage* 13:50, (Summer 2008): 30. Mahkeme tam metni için bkz (Farsça) :

iki ülke ilişkileri iyice bozuldu ve nihayet Kasım 1952’de Musaddık’ın İngiliz Büyükelçiliğini kapatmasıyla ilişkiler koptu⁶⁸.

Kazanılan zafere rağmen ülke içindeki siyasi durum günden güne bozulmaya başlamıştı. Bunun nedeni Kressin’in doğru tespitiyle “İran siyasetinde amaç gücü ele geçirmek, gücün paylaşılması değil”di. Musaddık’ın Savunma Bakanlığı’nı kontrol altına almak istemesi üzerine Şah ile arası bozulmuştu. Ayrıca petrolün millileştirilmesi sürecinde birlikte hareket eden Musaddık ve Ayetullah Kaşani arasındaki ilişkiler de Kasım 1952’den itibaren kötüleşti⁶⁹. İngiltere ve Amerika İran’daki bu kaotik ortamdan istifade ederek Musaddık’ı devirmeye karar verdiler. Yakın bir zamana kadar İran’da tarafsız bir tavır sergileyen Amerika Ocak 1953’te başkan seçilen Eisenhower’ın Winston Churchill’in ikna çabaları sonucu İngiltere’nin yanında yer alması üzerine Musaddık’a karşı tutumunu değiştirmiştir. Amerika’nın tavrını belirleyen diğer etkenler ise İran’daki millileşme hareketinin kendi kontrolü altındaki Endonezya, Venezüella ve Irak’a örnek teşkil etmesini ve komünizm vasıtasıyla İran’ın Sovyet Rusya’nın kontrolü altına girmesini önlemektir⁷⁰.

Mart 1953’te TPAJAX ya da “Operasyon Ajax” denilen bir plan CIA ve İngiltere istihbarat servisi MI6 tarafından uygulamaya konuldu⁷¹. Planın amacı Musaddık’ı yasal bir şekilde ve halkın katılımıyla görevden ayrılmaya zorlamaktı. Bu nedenle İran’da Musaddık’a düşman olan General Fazlullah Zahidî, Ayetullah Kaşani ve ellerinde askeri bir güç bulunduran Raşidiyan Kardeşleri’in desteğini sağlayıp bu desteklerle ülkenin birçok yerinde büyük çaplı gösteriler başlattılar. Toplanan kalabalıklar CIA ajanları tarafından provoke edilerek ülkedeki asayiş bozulmasını sağladılar⁷². Üstelik yaşanan bu olumsuz gelişmelerden Musaddık hükümetini sorumlu tutarak halk nezdinde itibarını azaltmaya çalıştılar.

Diğer yandan Musaddık taraftarları da meydanlara indi ve karşıt gösteriler yapmaya başladılar. Bu süreçte Sovyet Rusya destekli Komünist Tudeh Partisi’nin taraftarları da Musaddık’a destek verdiler. Böylece ülkenin her yanında Musaddık aleyhine ve lehine gösteriler yapılmaya başlandı. Musaddık taraftarları bu süreçte daha güçlü ve etkin durumdaydı. Olayların daha da alevlenmesi üzerine Şah, 15 Ağustos’ta Musaddık’ı görevden alan ve yerine General Zahidî’yi başbakan olarak atayan bir kararname imzalayarak önce Bağdat’a oradan da Roma’ya gitti. Musaddık kendisine bu kararnameyi getiren General Nasirî’yi kararnameyi kendisinin hazırladığını öne sürerek tutuklattı. Şahın ülkeyi terk etmesi akıllarda soru işaretlerinin doğmasına neden oldu. Amerika ve İngiltere de yaptıkları planın başarısız olduğunu düşünmeye başladılar. Bu arada Şah Bağdat Radyosu’nda bir konuşma yaparak kararnameyi kendisinin imzaladığını söyledi. Ayrıca ertesi gün tüm gazetelerde kararname tam sayfa olarak yayımlandı. Bunun üzerine rüzgâr Musaddık’ın aleyhine döndü. Şahın açıklaması üzerine ordu da Musaddık’a cephe aldı. Kendisine olan desteğin azaldığını gören Musaddık 19 Ağustos 1953’te görevden ayrılmak zorunda kaldı ve ertesi gün tutuklandı⁷³. Böylece Amerika’nın başka bir devlette gerçekleştirdiği ilk hükümet darbe teşebbüsü başarıya ulaştı. CIA’nın bu operasyonun

Mehdi Maliki, “Divan-I Beynelmilelî Dadgosterî, Sal 1952, 22 June 1952”, *Kanun-ı Vükela*, Devre-i Evvel, Şomara 28,(Dey 1331): 71-87.

⁶⁸ Stephen Kinzer, *All the Shah’s Men*, (New York John Wiley and Sons, 2003), 3.

⁶⁹ Kressin, age, 97-98.

⁷⁰ Abrahamian, *A History of Modern Iran*, 119.

⁷¹ Kinzer, age, 4.

⁷² Gasiorowski, agm, 271.

⁷³ Djalili ve Kellner, age, 91.

başarıya ulaşması için tüm süreç boyunca harcadığı paranın 20 ile 100 milyon dolar arasında olduğu tahmin edilmektedir⁷⁴.

Fotoğraf 1: Muhammed Mussadik mahkemeye götürülürken

4. British Petroleum (BP)'un Kurulması

Musaddık'ın yerine Başbakan olarak atanan General Zahidi döneminde petrol sorunun çözümü için görüşmeler tekrar başladı. Aralık 1953'te başlayan görüşmeler Kasım 1954'e kadar devam etti. 27 Kasım'da İran petroleri üzerinde bir uzlaşma sağlandı. Buna göre İran petrolerinin işletilmesi için Anglo-İranian Oil Company'in yerine *Iranian Oil Participants Ltd*⁷⁵ adında uluslararası bir konsorsiyum kuruldu. Kurulan bu yeni şirketin %40 hissesi İngiliz petrol şirketleri⁷⁶, diğer %40'ı ise Amerikan şirketleri⁷⁷, arasında paylaşıldı⁷⁸. Geriye kalan % 20'lik hisse ise bazı Avrupalı şirketlere verildi. Konsorsiyuma katılan yeni şirketler elde ettikleri %60'lık hisse karşılığında Anglo-İranian Oil Company'e 1 milyar dolar ödediler⁷⁹. Aynı ay içinde Konsorsiyum ile İran hükümeti arasında da görüşmeler başladı. Bu arada Musaddık döneminde kesilen petrol akışı tekrar başlatıldı. İki taraf arasında yapılan görüşmeler sonunda millileştirme sırasında el konulan tüm petrol alanları, makineler, binalar vs. İran hükümetine bırakıldı. Ancak İran'ın güney bölgelerindeki petrol alanlarında petrol çıkarılması, yeni sondaj kuyularının açılması,

⁷⁴ Kinzer, age, 210.

⁷⁵ İran Petrol İştirakçileri

⁷⁶ British-Dutch Company ve Royal Dutch Shell (Şirketin adı daha sonra Shell olarak değiştirilmiştir).

⁷⁷ Gulf Oil, Socony Vacuum (Günümüzdeki adı Mobil'dir), Standard Oil of California, The Texas Company, Standard Oil of New Jersey (Günümüzdeki adı EXXON'dur)

⁷⁸ Keddie, agm, 14.

⁷⁹ Kinzer, age, 196.

çıkarılan petrolün işlenmesi ve uluslararası piyasalara satılması İran Milli Petrol Şirketi adına konsorsiyum tarafından yapılacaktı. Bununla birlikte belirlenen petrol alanlarının dışındaki alanlar (ki bu da ülkede ki toplam petrol alanlarının üçte ikisine denk gelmekteydi) İran Milli Petrol Şirketi'nin tasarrufuna bırakıldı. Tespit edilen petrol alanlarından elde edilecek petrol gelirleri İran hükümet ve Konsorsiyum arasında yüzde 50-50 olarak paylaşılacaktı⁸⁰.

Fotoğraf 2: Şirket adının British Petroleum olarak değiştirilmesi

Yapılan antlaşma İran açısından 1951 öncesi koşullara göre oldukça kârlı, Mussaddık'ın ideallerine göreyse İran'a kalacak olan diğer yüzde 50'lik kârın da tekrar yabancılara verilmesi anlamına geliyordu. Ancak Musaddık'ın yerine gelen idarenin Batı'ya olan bağlılığı dikkate alındığında bu sonuç onlar açısından önemli bir kazanç olarak değerlendirilmiştir. Konsorsiyum'un adı 1955'te alınan bir kararla *The British Petroleum Company* (kısaca BP) olarak değiştirilmiştir⁸¹. Şirketin İran'daki faaliyetleri 1979 Devrimi'ne kadar devam etti. Yeni rejim hiçbir tazminat ödemeksizin şirketi millileştirdi. Bu ana kadar İran'ın petrol gelirlerinden elde ettiği pay dünyada petrole olan ihtiyacın artmasıyla birlikte ülke açısından en önemli gelir kaynağı haline gelmiştir. 1955-1978 arasında British Petroleum'un İran Devleti'ne ödediği kâr payı şu şekildedir⁸²:

Yıl	Ödenen Pay (Milyon \$)	Yıl	Ödenen Pay (\$)
1955	90.5	1967	736.7

⁸⁰ Carey, agm, 150-151.

⁸¹ James Bamberg, *British Petroleum and Global Oil 1950-1975: The Challenge of Nationalism*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 44.

⁸² Carey, agm, 162; Abrahamian, *History of Modern Iran*, 178, Kinzer, age, 196.

1960	385.3	1968	817.1
1961	301.2	1969	937.8
1962	333.8	1970	1,092.7 (milyar \$)
1963	398.1	1971	1.869.6 (milyar \$)
1964	469.7	1973	4 (milyar \$)
1965	522.4	1975	19 (milyar \$)
1966	5934	1978	23 (milyar \$)

Tablo 3: 1955-1978 arasında British Petroleum tarafından İran Devleti'ne ödenen kâr payları

Sonuç

Avrupa'da gerçekleştirilen sanayi inkılabı, 19. yüzyılın başlarından günümüze Orta ve Uzakdoğu merkezli birçok mücadelenin yaşanmasına neden olmuştur. Bir yandan sanayileşmenin ortaya çıkardığı hammadde ve pazar ihtiyacı, diğer yandan güç dengesinin doğudan batıya kayması bu mücadelelerin savaflara dönüşmesine neden olmuştur. Bilimsel ve teknolojik gelişmelerin petrolün sanayileşme ve diğer alanlardaki önemini ortaya çıkarması, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İngiltere, Rusya, Hollanda, Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri gibi büyük devletlerin petrol bölgeleriyle daha yakından ilgilenmelerine sebep olmuştur. Bu nedenle dünyanın bilinen petrol rezervlerinin yaklaşık % 80'ine sahip olan Ortadoğu büyük devletler açısından bir cazibe merkezi haline gelmiştir. Yapılan bu çalışmada 1909 yılında kurulan Anglo-Persian Oil Company ile başlayan İngiltere'nin İran topraklarındaki petrol arama ve çıkarma faaliyetleri üzerinde durulmuştur. Bu faaliyetler bir nevi sömürgecilik zihniyetiyle 1979 yılına kadar devam etmiştir. 1951 yılında İran petrolünün millileştirilmesi kararı alınınca konu uluslararası uluslararası bir boyut kazanmış ve Amerika Birleşik Devletleri ile bazı Avrupalı devletler İran petrol gelirlerinden pay almak için İngiltere yanlısı bir tutum sergilemişlerdir. Bu nedenle 1954–1979 yılları arasında İran petrolü İngiltere ve Amerika'nın büyük ortaklar olduğu uluslararası bir konsorsiyum tarafından yönetilmiştir. Konsorsiyumun adı 1955'te The British Petroleum olarak değiştirilmiştir. İran petrolü üzerinde batılı devletlerin bu kadar söz sahibi olması İran toplumunda etkisi günümüze kadar devam eden Amerika-İngiltere-İsrail merkezli bir Batı düşmanlığının doğmasına neden olmuştur. Türkçe literatürde şimdiye kadar az sayıda özgün çalışmanın yapıldığı bu konuda İngiliz arşiv belgeleri, Farsça ve yayımlanmış diğer çalışmalar ışığında ele alınan bu çalışmanın ileride yapılacak olan benzer çalışmalar için bir ön çalışma olması ve batılı devletlerin

Ortadoğu'ya yönelik güncel politikalarının daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunması naçizane beklentilerimizdir.

KAYNAKÇA

1. ARŞİV BELGELERİ

Public Record Office (PRO) Belgeleri:

Cabinet Office (CAB)

129/47, 24/164, 24/33, 129/13, 129/18,

Foreign Office (FO)

954/19, From Foreign Office to Tehran, No. 682, 9.40 pm, 11th September 1941.

The Parliamentary Archives (İngiltere Meclis Arşivi) Belgeleri

House of Common (HC) Deb 21 June 1951, Handsard, Vol 489, cc. 746-833.

2. ARAŞTIRMA ESERLER

ABRAHAMIAN, Ervand. *Iran Between Two Revolutions*. Princeton New Jersey: Princeton University Press, 1982.

ABRAHAMIAN, Ervan. *A History of Modern Iran*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

BAMBERG, James. *British Petroleum and Global Oil 1950-1975: The Challenge of Nationalism*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

BECK, Peter J. "The Anglo-Persian Oil Dispute 1932-33", *Journal of Contemporary History* 9:4 (Oct., 1974): 123-151.

CAREY, Jane Perry Clark. "Iran and Control of Its Oil Resources", *Political Science Quarterly* 89:1 (Mar.,1974): 147-174.

CHRİS Paine ve Erica Schoenberger. "Iranian Nationalism and the Great Powers: 1872-1954", *MERIP Reports* 37 (May, 1975): 3-28.

CHURCHILL, Winston. *World Crises*, USA: Charles Scribner's Sons, 1923.

DJALİLİ, Mohammad-Reza, Thierry Kellner. *İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi* (Çev: Reşat Uzmen), İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2011.

EARLE, Edward Mead. "The Turkish Petroleum Company--A Study in Oleaginous Diplomacy", *Political Science Quarterly* 39: 2 (Jun., 1924): 265-279.

EBRGUYİ, Abbas Giyumî. "Sanat-ı Neft-i Der Devre-i İmtiyaz", *Rahbord Şomara* 34 (Zemistan 1383): 274-298.

ELM, Mostafa. *Oil, Power and Principle: Iran's Oil Nationalization and Its Aftermath*. Syracuse Newyork: Syracuse University Press, 1994.

- ELWELL-SUTTON, L.P. *Modern Iran*, London: George Routledge & Sons Ltd., 1941.
- FEREHMEND, Ali. "Na Gofteha-yı İmtiyaz-ı D'Arcy", *Fasılname-i Tarih-i Revabit-ı Harici*, Şomara 29: 161-195.
- FERRIER, R.W. *The History of the British Petroleum Company: The Developing Years 1901-1932*, Vol. 1 Cambridge: Cambridge University Press, 1982.
- FORD, Alan W. *The Anglo-Iranian Oil Dispute of 1951-1952: A Study of the Role of Law in the Relations of States*, Berkeley CA: University of California Press, 1954.
- GARTHWAİTE, Gene R. "The Bakhtiyari Khans, the Government of Iran, and the British, 1846-1915", *International Journal of Middle East Studies* 3:1 (Jan., 1972): 24-44.
- GASIOROWSKI, Mark J. "The 1953 Coup D'etat in Iran", *International Journal of Middle East Studies* 19:3 (Aug., 1987): 261-286.
- JONES, G. Gareth. "The British Government and the Oil Companies 1912-1924: The Search for an Oil Policy", *The Historical Journal* 20: 3 (Sep., 1977): 647-672.
- KATOUZIAN, Homa. "Mosaddeq's Government in Iranian History", Edited by Mark J. Gasiorowski, *Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup Iran* (Syracuse, Newyork: Syracuse University Press, 2004): 1-26.
- KAZAMA, Akiyo. *Sefername-i Kazama* Çev: Haşim Recebzade. Tahran: Encümen-i Asar ve Mefaher-i Ferhengi, 1945.
- KEDDIE, Nikki R. "Oil, Economic Policy and Social Conflict in Iran", *Race and Class* XXI:1 (1979): 13-29.
- KINZER, Stephen. *All the Shah's Men*, New York: John Wiley and Sons, 2003.
- KRESSIN, Wolfgang Kurt. *Prime Minister Mossadegh And Ayatullah Kashani From Unity to Enmity: As Viewed From The American Embassy in Tehran, June 1950 - August 1953*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, The University of Texas At Austin, 1991.
- "KRONOLOJİ-Yİ YEKSED VE HİCDE SAL NEFT-İ İRAN", *Berresiha-i Tarihi* Şomara: 44/ 45 (Zemayem) (Ferverdin ve Ordubeheşt 1352): 357-359.
- MALİKİ, Mehdi. "Divan-ı Beynelmilelî Dadgosterî, Sal 1952, 22 June 1952", *Kanun-ı Vükela*, Devre-i Evvel, Şomara 28, (Dey 1331): 71-87.
- TEFREŞÎ, Mecid. "Sabika-i Neft Der İran", *İttılaat-ı Siyasî-İktisadî*, Şomara-i Evvel (Mehr 1365): 38-42.
- PIROUZ, Kamrouz. "A Brief Look At Iran And The British Oil Nationalization Dispute And Its Aftermath", *Persian Heritage*, 13:50, (Summer 2008): 29-30.
- PORBAHTİYAR, Gaffar. "Bahtiyariha Neft ve Devlet-i İngiliz", *Mutalaat-ı Tarihi*, Şomara 22 (Payyız 1387): 83-97.

SAGESER, Floyd Eugene. *The Anglo-Iranian Oil Crisis*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kansas: Kansas State College, 1952.

SABAHI, Haushang. *British Policy in Persia 1818-1925*, London: Frank Cass, 1990.

SYKES, Sir Percy. *A History of Persia*. Vol. II. Third Edition. London: 1930

WRIGHT, Edwin M. "Iran As A Gateway to Russia", *Foreign Affairs* 20:2, (Jan.1942): 367-371.

3. İNTERNET KAYNAKLARI

<http://www.bp.com/sectiongenericarticle.do?categoryId=9014440&contentId=7027520> BP Resmi Web Sitesi (E.T: 27.02.1023)